

A magyar és a nemzetközi kutatás is sokáig csak érintőlegesen foglalkozott a test karbantartásához, illetve a tisztálkodáshoz kapcsolódó hétköznapi szokások leírásával, kutatásával. Amikor – mintegy 20 éve Verebélyi Kincső ösztönzésére – elkezdtem a paraszti tisztálkodási szokásokkal foglalkozni, csak néhány rövidebb tanulmány(részlet)¹, valamint Szent Tibor Hódmezővásárhely környékén készített kiváló interjújegyzései² (és számtalan a néprajzi és történeti szakirodalomban elszórt adat)³ szolgálták támpontul a részletes gyűjtés megkezdéséhez. 1990 után egyre több kutatás irányult a tisztálkodás-tisztaság különböző részterületeire – szakdolgozatok, majd disszertációk születtek, publikációk láttak napvilágot a testi higiéniaival, mosással, takarítással, szemétkézeléssel és a tisztaságszimbolikával kapcsolatban is.⁴ Előadásomban az utóbbi két évtizedben megvalósított kutatásaim eredményeit szeretném összefoglalni.

Gyűjtés

1989 és 1992 között elsősorban a Fejér megyei Abán kutattam.⁵ A gyűjtés során céltom olyan részletes szokásleírások készítése volt, amelyek alapján egy kívülálló is pontosan képes lehet elvégezni az adott szokáscelekvést, méghozzá alkalmazkodva az adott társadalmi kulturális közeghez. Ez a fajta megközelítés tulajdonképpen tudományunk (etnográfia, etnológia, kulturális antropológia) egyik nagy erénye, amelyet később más társadalomtudományok is átvettek.⁶ (ld. 1. számú táblázat)

- CSELEKVŐ SZEMÉLY (nem, kor, társadalmi helyzet, vallás, családi állapot, egészségi, lelkiállapot)
- TÉR (A cselekvés helyének pontos megjelölése akár alaprajzokkal is).
- IDŐ
  - Az adott cselekvés mely történelmi időszakban volt jellemző ?
  - Az adott cselekvés jellemző időpontja napi, heti, évi rend, különleges alkalmak
  - A cselekvés időtartama.

És a leírások a fenti változók alapján lehetőleg mindig terjedjenek ki az alábbiakra:

- MÓDSZER A cselekvés lehető legrészletesebb leírása.
- ESZKÖZ A cselekvés során használt eszközök részletes ismertetése.
- „ELMÉLET” Hiedelmek, indoklások, magyarázatok.
- „ILLUSZTRÁCIÓ” Az adott cselekvéssel kapcsolatos ábrázolások, folklórszövegek felkutatása.

1. táblázat: A szokáscelekvések leírásának szempontjai, mint egy többdimenziós koordináta-rendszer változói.

Az effajta részletes leírások egyébként az általam ismert nemzetközi szakirodalomból is jórészt hiányoznak. A közismertebb szerzők, pl. Mary Douglas (1966, 1998), Georges Vigarello (1988), vagy Françoise Loux (1979), a témához ugyan a számunkra érdekes alulnézetből közelítenek, de céljuk inkább az átfogó mentalitástörténeti kép megrajzolása és nem a részletes leírások közzétevése. Azért akad kivétel: pl. Richard Corson (1972); ez utóbbi monumentális kozmetikatörténeti művében a tisztálkodási szokásokról – igaz, hogy nem a parasztkérőkről – is részletes leírásokat közöl. A Nordiska

¹ Gergely Katalin, Kapczár Róza -1978, Herczeg Mihály 1988, Fülemile Ágnes – Stefány Judit 1989

² Szent Tibor 1985, 1991

³ Csak néhány példa a sok közül: Berde Károly 1940, Fél Edit 1952, Kiss Lajos 1943, 1958, Hölbling Miksa 1845, Szalánczy Károly 1932.

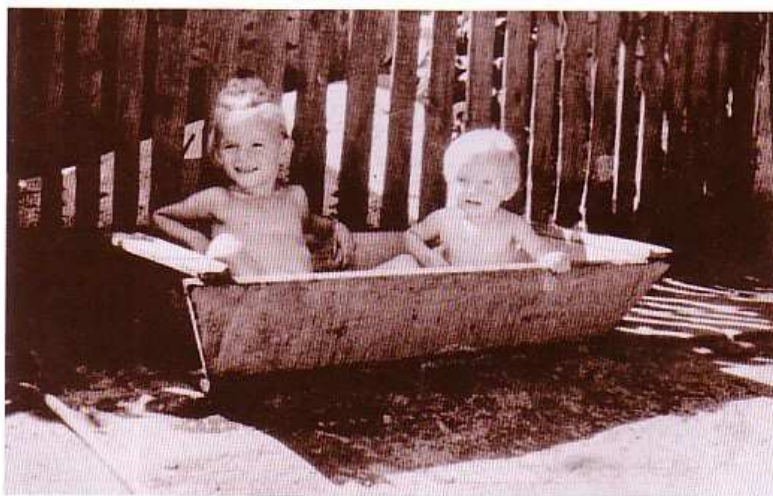
⁴ Például Csiffáry Gabriella 2004 (fürdőtörténet), Fábrián László 1997, 1999 (Csenger környéki tisztálkodás), Lipták Orsolya 1997 (tisztasági előírások a népiskolai tankönyvekben), Madar Ilona 1993 (Sárrétudvari tisztálkodás), Jávor Kata 1997 (a paraszti erkölcs, magatartás és a tisztaság), Verebélyi Kincső 200 (a tisztaság és tisztálkodás kérdésköréről általában), Pozsony Ferenc 2006 (egyetemi tankönyvének egyik fejezeteként), Dyekiss Virág 2008 (takarítás), Bati Anikó 2008 (mosogatás és szájhigiénia), Murányi Veronika 2008 (szemétkézéssel), Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2008 (tisztaságszimbolika). Ez utóbbi három tanulmány a tisztaság-tisztálkodás témakörét több tudományág szemszögéből megközelítő, 2007-es konferencia előadásaiból szerkesztett tanulmánykötet részét képezi (szerk. Juhász Katalin 2008).

⁵ 21 adatközlővel saját részletes kérdőívem alapján készítettem magnóval is rögzített interjúkat (összesen mintegy 30 órányi anyag), illetve további személyeknél (14 fő) helyszíni jegyzeteket. E gyűjtés képezte szakdolgozatom alapját.

⁶ A már közhelyként emlegetett Geertz-i „sűrű leírás” mellett Goodenough-ra utalnék, aki az etnográfiát a kultúra olyan leírásaként határozta meg, amely tartalmazza mindazt az információt, „amelyet az adott társadalomhoz nem tartozó személynek – az idegennek – tudnia kell ahhoz, hogy megfelelően játsszon el bármilyen szerepet a társadalom által színre vitt bármiféle jelenetben”.

Múzeum 1970-ben megjelent évkönyve⁷ 16 tanulmányban foglalkozik a tisztaság és tisztálkodás kérdésével, amelyek között a néhány kifejezetten a paraszti szokásokat mutatja be.

1992-től 1996-ig a legkülönbözőbb helyszíneken (a magyar nyelvterület 64 településén) végeztem terepmunkát. Kérdőívem alapján további 31 településről gyűjtöttem számomra mások adatokat. E munka eredményeit 2001-ben disszertációmban⁸ foglaltam össze.

Nyári fürdőzés futeknőben. Aba (Fejér m.), 1960-as évek

Az adatok rendszerezése, feldolgozása

A több éves gyűjtés és adattári, szakirodalmi kutatómunka során nagyon sok adat halmozódott fel, amelyek már lehetővé tették a sokszempontú rendszerezést. Világossá vált hogy a paraszti tisztálkodási szokások és ezekkel összefüggésben a vízhasználat módja több tényező – természeti-gazdasági-társadalmi-kulturális-közegészségügyi – együtthatására alakultak ki a történeti idők folyamán. Az is rögzíthető és megállapítható volt, hogy egy régi tisztálkodási rendszer még a XX. században is érvényesült, miközben az újabb és újabb fejlődési szakaszok is megformálódtak.

A 2006-ban – az időközben született újabb szakirodalmi közléseket is felhasználó – megjelent „Meg is mosakodjál” című monográfiában (amelybe a korábbi gyűjtések, tanulmányok és az OTKA támogatásával 1999 és 2003 között folyt kutatás eredményeit is beépítettem) a magyarországi történeti és recens adatok alapján az előbbieken ismertetett szempontrendszer szerint igyekeztem bemutatni a testi tisztálkodás és szépítkezés paraszti gyakorlatának minden részletét, történeti típusokat állítottam fel, párhuzamokat mutatva az európai történeti anyagból illetve a nem paraszti társadalmi rétegek tisztálkodási szokásaiból. Nemcsak a paraszti testi tisztálkodással, hanem a vízhasználat egyéb színtereivel, például a fürdőélettel, vagy a közösségi mosóházakkal is foglalkoztam. A víz és a tisztaság fogalmainak, jelentéseinek összekapcsolódásait elemezve vizsgálódásaimat a szimbolikus tartományok felé is kiterjesztettem. Ebből a hatalmas anyagból szeretnék néhány fontosnak vélt összefoglaló megállapítást ismertetni.

A víz és a tisztálkodás

A tisztálkodás legfontosabb eszköze, közege a víz, amely az élet egyik nélkülözhetetlen feltétele, ugyanakkor a veszély, a pusztulás megtestesítője. Habár ebben a szekcióban a víz gyakorlati felhasználásával kapcsolatos előadások kaptak helyet, itt is utalnunk kell a rituális mágikus vonatkozásokra, amelyek elválaszthatatlanok az előbbiektől. A vízzel végzett tisztító, egészségmegőrző és gyógyító eljárások **racionálisan** és – a víz reális tulajdonságaiból eredően – **rituálisan, mágikusan** is igen erőteljesen megalapozottak. A víz racionális és mágikus hatásai egymással összhangban állnak, sőt mi több, egyik a másiktól következik.

A tisztálkodás fizikai megvalósítása és a rituális megtisztulás gyakran együtt járnak és több szinten is megvalósulhatnak (test, ruházat, környezet). A piszkosból/tisztátalanból tisztává válás olyan folyamat, amely két állapotot köt össze. Ezek az egymással ellentétben álló állapotok nemcsak a tiszta-piszkos

⁷ FATABUREN 1970. Nordiska museets och Skansens årsbok . 236 s. Ill. Originalklotryggsbd. Tema: Hygien. Bl a mycket om bad, men även så udda ämnen som hemlighus och personlig hygien. Offentlig renhållning.

⁸ JUHÁSZ Katalin: *Népi tisztálkodási szokások Magyarországon a XX. Század első felében*. Doktori disszertáció. ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 2001.

ellentéppárral jellemezhetők, ennél jóval gazdagabb jelentéstartalom húzódik meg mögöttük, amely további ellentéppárokkal jellemezhető (ld. az 1. számú ábrát).

tisztálkodás = fizikai, vagy rituális szennyeződés eltávolítása – elrendezés			
(szintjei: test → ruházat → környezet)			
Fizikai: elsősorban hétköznapi (1. csoport)			
rendetlen csúnya elutasítandó beteg veszélyes (tabu)	PISZKOS //////////////////// //// /nincs //// éles /// /határvonal//// ////////////////////	→ TISZTA	rendes szép követendő egészséges ártalmatlan
	TISZTÁTALAN	→ TISZTA	
szimbolikus, rituális: elsősorban alkalomhoz kötött, rituális (2. csoport)			

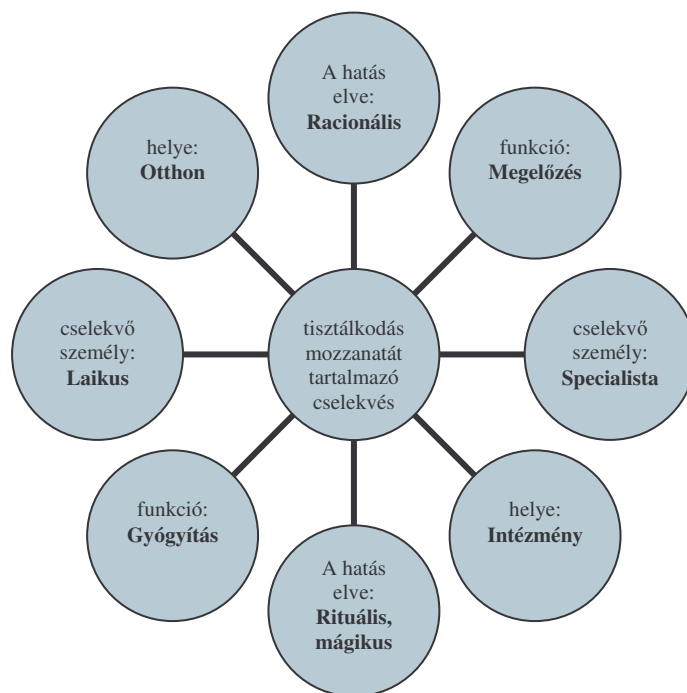
1. ábra A tisztálkodás folyamata, mint a nem tisztától a tisztáig vezető út, valamint az ehhez kapcsolódó egyéb fogalompárok.

A fentiek alapján a tisztálkodás szokáscselekvései két fő csoportba oszthatók, amelyek egymással számos ponton érintkezhetnek, illetve sok átmeneti formájuk is megfigyelhető:

- mosakodás, testápolás, fürdőzés hétköznapi gyakorlata és tárgyi világa,
- a vízzel, tisztálkodással kapcsolatos hiedelmek, illetve a valamilyen szempontból kitüntetett, különleges alkalomból végzett rituális mosakodás (katartikus rítusok) szokásai. (jeles nap, életforduló, krízishelyzet)

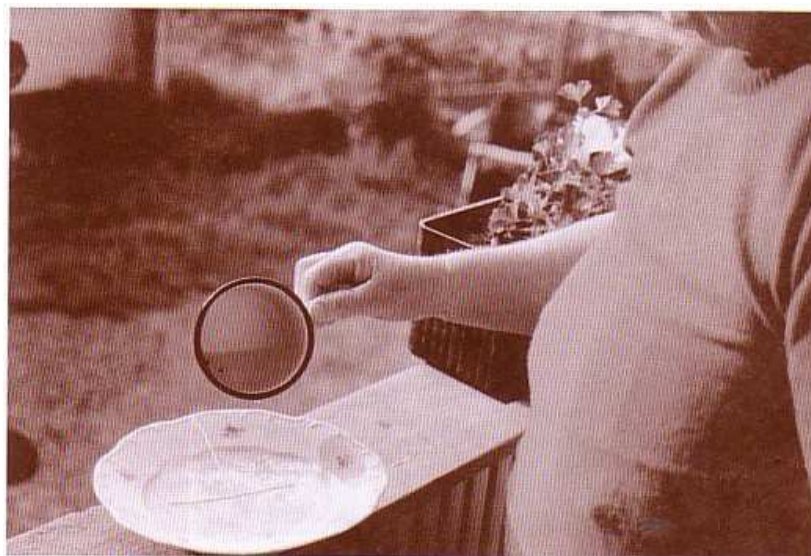
„A tisztaság fél egészség”

Amikor áttekintettem az általam összegyűjtött rendkívül sokféle, de közös vonásként *mosdást, lemosást, fürösztetést, vízbemerítést, behintést, permetezést, öntözést, vagy leöntést* magukban foglaló eljárásokat, látszott, hogy ezek az esetenként nagyon különböző cselekvések egy szerteágazó, mégis jól körülhatárolható rendszert képeznek, amelyben az összekötő kapocs a víz fizikai, vagy mágikus/rituális tisztító hatása. E sajátos koordináta-rendszer bármely pontja, azaz bármely említett szokáscselekvés alapvető jellemzői megadhatók a funkcióra, alapelve, helyre és a cselekvő személyre utaló négy ellentéppár különböző kombinációival.⁹ Ez az okfejtés így elég bonyolult hangzik, de ha rápillantunk a 2. ábrára és konkrét szokáscselekvésekre alkalmazzuk az ott szereplő fogalmakat, máris érthetővé válik.

⁹ Részletesebben: Juhász 2002.

A betegség, vagy rontás esetén alkalmazott fűrésztéses, mosdatásos eljárásokat például végezheti specialista, vagy laikus személy, a gyógyítás történhet otthon, vagy gyógyfürdőben, búcsújáráshelyen, vagy egy vajákos asszony házában. A fürdővel, lemosással, vízzel való gyógyításnak racionális (pl. gyógyfüves fürdő) és irracionális (pl. szenesvíz) elemekkel átszőtt módjait is ismerjük. A tisztátalan állapotok (menstruáció, szülés, halál) esetén is gyakran rituális mosdás véd, vagy szabadít meg az ebben rejlő veszélytől. A preventív eljárások között találjuk a legkülönbözőbb egészségvarázsló, bajmegelőző mágikus, rituális mosdásokat (pl. mosdás szentkútnál, tavaszi rituális fürdőzés), de az egészség megőrzését szolgáló rendszeres tisztálkodást, vagy a gyógyvízben történő rendszeres fürdőzést. A példákat a végtelenségig sorolhatnánk. A lényeg, amelyet legtömörebben *A tisztaság fél egészség* közmondásunk fejez ki, hogy ezek a szokások mind közös töről fakadnak.

Szenesvízkészítés. Herencsény (Nógrád m.). Fotó: Juhász Katalin, 1995.

A falusi tisztálkodási szokások öt fő típusa a 20. század elejétől napjainkig

A kutatások kezdetben csak a hagyományos paraszti életmódra vonatkoztak és nagyjából az 1960-as évekig jellemző állapotok, szokások feltárására, dokumentálására irányultak. Ezek alapján a paraszti tisztálkodási szokásoknak a paraszti polgárosodás három állomásának¹⁰ - archaikus paraszti, parasztpolgári, polgárosult – megfelelően háromféle tisztálkodási szokásmodellt lehetett elkülöníteni, amelyek egyben egyes korszakokra is jellemzőek, de nem kizárólagosak. A terepmunka során jól megfigyelhető volt – és bizonyára valamennyien számtalan példát tudnánk felsorolni –, hogy a legtöbb háztartásban egyszerre voltak jelen a különböző tisztálkodási szokásmodellekre jellemző tárgyak, eszközök; illetve a modernizációval automatikusan nem tűntek el a régebbi korok egyes szokáselemei. Az 1960-1970-es évek változásai csak az utóbbi két esztendőben kerültek a kutatások homlokterébe¹¹, de a korábbi gyűjtésekben is bőven voltak erre az időszakra vonatkozó adatok. Az 1960-as évektől kezdve a magyar falut is egyre inkább érintő és átalakító modernizációs folyamatok, majd a rendszerváltozás nyomán végérvényesen tért hódító fogyasztói kultúra a tisztálkodási szokásokat is átalakította. Ez újabb szokásmodell-típusokat eredményezett.

Ha a 19-20. század fordulójától napjainkig terjedő időszak (falusi) tisztálkodási szokásainak változásán végigtekintünk, összesen öt nagy korszakot, illetve helyesebben tisztálkodási szokásmodell-típust különíthetünk el. Az egy évszázad alatt bekövetkezett változások legszembetűnőbb eredménye a tisztaság, jólápoltság fogalmának rendkívül bonyolulttá válása: nemek, életkorok és testrészek szerinti követelményrendszerének és eszközkészletének kialakulása.

¹⁰ Kósa László (1990), Hanák Péter (1988) és Hofer Tamás (1975) alapján, v.ö. Sárkány Mihály 1997.

¹¹ 2006-tól 14 településen végeztem terepmunkát, elsősorban a tárgy-gyűjtésre koncentráva (az Angyalföldi Helytörténeti Gyűjteményben mintegy 200 tárgyat, a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban mintegy 1200 tárgyat leltároztak be), és kisebb interjúkat készítve. A 2007-2008-as tanévben az ELTE Folklore Tanszékén szeminárium keretében 20 hallgató gyűjtött adatokat a közelmúlt és a jelenkor tisztálkodási-tesztápolási szokásaival kapcsolatban, emellett egységes szempontrendszer alapján saját testápolási szokásaikat is leírták és elemezték. A szeminárium teljes anyagát az MTA Néprajzi Kutatóintézetének adattárában helyeztük el. Ld. még: Juhász Katalin 2008a-b.

Archaikus paraszti tisztálkodás

Az archaikus paraszti tisztálkodási szokások egyik legfontosabb ismérve a természetközelség, amely többek között a természetes vízforrások kiaknázásában, a takarékos vízfelhasználásban és a „környezetbarát” tisztálkodási módokban nyilvánult meg.

A legrégebbi, szinte nomád életmódú „rideg pásztorok” nem mosakodtak, hanem faggyúval kenték be a hajukat, a testükön juhtejjel-fahamuval impregnált „tölgyfagatyát” viseltek. Mai szemmel a falvakban élők tisztasági követelményei is minimálisak voltak: élősködőktől (tetű, rüh) való mentesség, a látható testrészekben ne legyen feltűnő szennyeződés. A szagnak nem tulajdonítottak különleges jelentőséget, az istállószagot, izzadságszagot, és bármiféle testszagot az élet természetes velejárójának tekintették. A lakáskörülmények, az archaikus vászonviselet illetve annak tisztítási nehézségei nem tették lehetővé – és szükségessé sem – a sűrűbb és alaposabb tisztálkodást, amelynek módja, gyakorisága nagymértékben függött az évszakok váltakozásától is. A téli időszakot a füstös, levegőtlen lakóházakban összezsúfolódnak töltő emberek szinte egyáltalán nem tisztálkodtak. A tavasz beköszöntével első melegebb napon aztán a közeli folyóban mosták le a hónapok alatt testükön összegyűlt koszt.

Reggeli, munkába menetel előtti mosakodás melencéből az eresz alatt. Szalánta (Baranya m.). Fotó: Szoboszlainé, 1952. (Néprajzi Múzeum Fotótára F 103990.)

A mosakodásra szolgáló edényfélék többnyire fából, ritkábban cserépből készültek. A cserép mosdótálak formája a későbbi lavórera emlékeztet. A faedények egyik típusa az egy darabból vágott *cigánymelence*. Ezt több méretben is használták, a kis melencétől a teknőig. A másik típusba a dongás, abroncsos kör alaprajzú faedények tartoznak, illetve a deszkából álló téglalap alaprajzú fateknő. A mosakodáshoz háziszappant, az évi néhány hajmosáshoz gyakran hamulúgot használtak. A közös törölközőt az ajtó mögötti szegre akasztották.

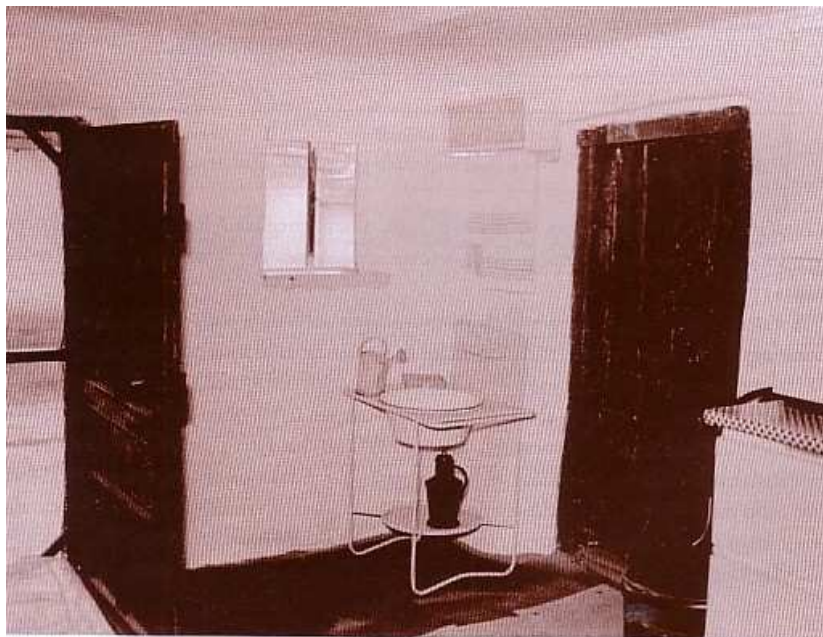
Fogukat nem mosták, de egyes helyeken gyantarágással, faszenes bedörzsöléssel tisztították, illetve – különösen a férfiak – reggelente pálinkával öblögették a szájukat. A körmöt bicskával, esetleg ollóval vagdoszták le, ha magától nem tört volna le. A férfiak hetente egyszer – szombaton – borotválkoztak, bajuszukat is ekkor tették rendbe. Arc- és testápolószereket nem használtak. A kicserepesedett bőrt sótan disznózsírral, az arcbőrt esetleg tejjel, vajjal kenték. A csecsemőápoláshoz hintőpor gyanánt falról kapart meszet, sárgaföldet, lisztet, sótan disznózsírt használtak.

A hagyományos paraszti kultúrában a tisztálkodás fizikai és rituális-mágikus funkciója szorosan és sok szálon kapcsolódott össze. A reggeli, étkezés előtti mosakodást például ima kísérhette. Az otthoni fürdőkészítés, vagy a gyógyforrásokban, búcsújáráshelyeken történő rituális mosakodás többnyire gyógyító céllal történt. A betegséget, vagy rendellenes viselkedést gyakran rontásnak tulajdonították, amely ellen sok helyen szénvízkészítéssel és egyéb rontáselhárító módszerekkel védekeztek. Az életfordulók és a kalendáris ünnepek szokásaiban szintén megtaláljuk a rituális mosdás-mosdatás mozzanatait. Az itt felsorolt rituális-mágikus tisztálkodási szokások mind a víz reális tulajdonságain és az ezeken alapuló mítoszokon, hiedelmeken alapulnak. Ahogy a víz a fizikai szennyeződést lemossa, szimbolikus értelemben úgy tisztít meg a bűntől, a betegségtől, rontástól, a szexualitás, halál tisztátalanságától.

Parasztpolgári tisztálkodás

A vidéken élők legnagyobb része a két világháború között és ezt követően az 1960-as évek közepéig, sőt sok helyen még a hetvenes évek elején is az ún. parasztpolgári szokásrendszer szerint tisztálkodott. Tiszta volt az, akin nem volt látható szennyeződés. A rendszeres egészségügyi, védőnői iskolai ellenőrzéseknek köszönhetően már külön figyelmet fordítottak a körmök, a nyak és a fül tisztaságára. A kellemes illat továbbra sem volt alapvető követelmény, sőt a túlzott illatosítást, és mindenféle „kenceficét” a paraszti körökben elítélték.

A napi tisztálkodás a reggeli kéz- és arcmosásból, az étkezések előtti, vagy piszkos munkák utáni kézmosásból és az esti alaposabb mosdásból állt, mely a felsőtest és a láb megmosását jelentette. A teljes tisztálkodásra csak szombaton vagy vasárnap kerülhetett sor, hiszen ez komoly előkészületekkel – vízfordás, vízmelegítés – járt együtt. Az 1960-as években már számos településen működtek tisztasági- illetve termálfürdők, amelyeket tömegesen vettek igénybe a hétfégi tisztálkodáshoz.

*Parasztpolgári mosdóasztal a konyhában a bejárati és a szobaajtó között. Váncsod (Bihar m.).
Fotó: Molnár Balázs, 1964. (Néprajzi Múzeum Fotótára F188942.)*

A mosakodáshoz továbbra is jórészt háziszappant használtak, de ünnepi alkalmakon, a hatvanas évek elejétől pedig hétköznapiak is egyre többen finomabb bolti szappanokkal tisztálkodtak. A hajmosásra az 1950-es évek végéig nyáron két-három hetente, télen ritkábban – akár többhavonta került sor. Ehhez az 1950-es 1960-as évek fordulójától a fiatalabbak sampont is vásároltak.

A fogmosás nem volt még napi rutin: csak alkalmanként végezték, sok helyen az egész család egy közös fogkefét használt, vagy ki-ki az ujjára tett szódabikarbónával, sóval, esetleg fogporral tisztította a fogait. Ugyancsak bevett gyakorlat volt a családtagok közös törölközőhasználat és ugyanabban a fürdő- mosdóvízben egymás után többen is megmosakodtak.

A férfiak hetente egyszer, vagy kétszer borotválkoztak. A régi típusú borotvakés mellett – különösen a háború után – divatba jött a zsilippengés borotvakészülék is.

A babaápolás alapvető szerepei – a babaszappan, babahintőpor, babakrém – széles körben ismertté váltak és a paraszti használatban is fokozatosan tért hódítottak.

Modernizálódó parasztpolgári, polgári tisztálkodás

Az ún. polgári tisztálkodási szokásmodellt a fürdőszoba- és folyóvíz rendeltetésszerű, mindennapos használata jellemzi. A két világháború között a nagyvárosi már középosztály is polgári módra tisztálkodott. A magyar falvakban azonban ez a modell csak az 1970-es évek második felében, a vízvezetéképítés időszakában terjedt el tömegesen. Még ekkor is jelentős generációs különbségek voltak a tisztálkodás gyakoriságában és módjában. Az idősebbek ugyanis továbbra is a régi szokásokat követték.

Ekkor kezdődött el a közös törölközőhasználat fokozatos megszűnése, és újfajta tisztálkodó és testápolóeszközök, különböző szappanfélék, illatszerek, haj- és bőrápolószerek, borotválkozószeres és eszközök, csecsemőápolási kellékek, stb. használata. Azonban ahogy a divatban, úgy a tisztálkodási szokások területén is néhány éves elmaradás jellemezte a kisebb falvakat ebben az időszakban. A

nagyvárosi üzletekben megjelenő, vagy „zsebimport” keretében behozott márkás tisztálkodószerek a falusi elit kivételével csak elvétve jelentek meg a falusi fürdőszobákban. Ha szert is tettek márkás szappanokra, arckrémekre, testápolókra, azokat – mintegy presztízstárgyként – a nappaliként is használt nagyszobák szekrényosrain, jól látható helyen tartották még a tégelyek, flakonok kiürülését követően is.

A tisztaságfogalom ebben az időszakban lényegében változatlan maradt. A dezodor használata ekkor kezdett a városokban gyakorlattá válni, vidéken azonban még a fiatalok táncos összejöveteleit is a műszálas szilon ingek alól áradó erőteljes izzadtságsszag jellemezte.

A mindennapi mosakodáshoz és testápoláshoz a legtöbben magyar tömegtermékeket – Babaszappant, Caola, Kék-vörös szappanokat, Babakrémet, Caola krémet használtak. A tehetősebb nők emellett a magyar kozmetikai ipar legújabb termékeit (Opera Luxus szappan, Camea arckrém, púder, rúzs, körömlakk, hajlakk) is beszerezték. Ugyancsak ez a réteg heti rendszerességgel vette igénybe a helyi fodrászatok és kozmetikák szolgáltatásait.

A szívós egészségügyi propaganda hatására egyre többen naponta mostak fogat, immár ki-ki a saját fogkeféjével és az akkoriban kapható magyar fogkrémekkel (Ovenáll, Amodent).

A férfiak hetente kétszer-háromszor borotválkoztak. A villanyborotva ebben az időszakban vált népszerűvé, de a falusiak körében sokan továbbra is a jól bevált pengés borotvát használták. A borotválkozás kellékei között szintén feltűntek az új magyar termékek, mint a Barbon, vagy a Pitralon család.

„Fogyasztói szocializmus”

Azok a folyamatok, amelyek 1968-ban indultak el a városiak öltözködési, fogyasztási szokásaiban, a falvakban csak az 1970-es évek derekán éreztették számottevően a hatásukat. Az 1970-es évek végétől, de még inkább az 1980-as években a szocialista Magyarországon is széles körben lehetőség nyílt a külföldi – elsősorban nyugatra irányuló – bevásárlóturizmusra és a hazai üzletekben is egyre több nyugati árucikk jelent meg. A magyar ipar gyorsuló ütemben követte a nemzetközi trendeket, s ez a tisztálkodás, testápolás eszközkészletében és gyakorlatában is érezhetővé vált.

Az 1970-es évek végétől vidéken robbanásszerűen megnövekedett a vezetékes vízzel ellátott háztartások aránya, s az új lakások szinte kivétel nélkül eleve fürdőszobával épültek.

A nyolcvanas években épült fürdőszobák a városi mintát, illetve a gyorsuló ütemben egymást követő divathullámokat is tükrözik. Újdonság a mintás csempe és padlóburkolat, a színes szaniter, amelyek egyre nagyobb választékban kaphatók. Megjelenik az automata mosógép, de a régi keverőtárcsás mosógépet és centrifugát is sokan megtartják, csak a fürdőszobából viszik ki a nyári konyhába, illetve nyáron sokan az udvaron mosnak ezekkel a gépekkel. A tisztálkodás, testápolás eszközkészlete tovább gazdagodik. Az illatos szappanok, márkás magyar és külföldi samponok, arckrémek, testápolók, borotválkozószerek, női és férfidezodorok, dekor kozmetikai készítmények előbb dekorációként, alkalmanként, vagy vendégek, végül minden családtag által rendszeresen használva fokozatosan megtöltik a fürdőszobák szaporodó polcait, szekrénykeit.

A falusi kertes házakban élők idősebb generációi a fürdőszoba napi használata mellett is megtartották a régi tisztálkodóeszközöket. A mosdóállvány a lavórral a nyári konyhában, vagy a ház udvari bejáratánál kapott helyet és a kerti, befűzési, nyárikonyhai munkák közbeni, utáni gyors tisztálkodás eszközévé vált.

A mosdás és mosás korábbi módjai részben a korábbi beidegződések szívós továbbélései, részben viszont kényszerűségből fakadnak, hiszen ebben az időszakban a csatornázás hiánya, illetve az emésztőgödrök korlátozott befogadóképessége miatt a vízfelhasználás is korlátokba ütközött. A takarékoság jegyében a mosógépből leeresztett vizet, illetve a fürdővizet is gyakran másodlagosan is felhasználják például felmosásra, vagy wc öblítésre.

Fogyasztói kultúra

A tisztaság fogalma napjainkra rendkívüli mértékben összetetté vált. Míg korábban a mindennapi fürdést még túlzásnak tartották volna, ma a mindennapi hajmosás sem ritka. A rohamléptekben kifejlődő fogyasztói kultúra a testkarbantartás új és új területeit, módszereit és eszközeit hozta létre. Cél a fiatalság, az egészség, a jó kondíció és a szépség megőrzése a test minden részletére kiterjedő egyre bonyolultabb, több időt és pénzt igénylő technikákkal¹².

Ez a szemlélet a városban és vidéken is egyaránt alapvetően meghatározza a tisztálkodás, testápolás mikéntjét. A tisztálkodó- és testápolószerek, elektromos készülékek, fürdőszobai berendezés és kellékek soha nem látott választékából ki-ki megtalálhatja a pénztárcájának és ízlésének megfelelőt. A különbségek immár nem falu és város, hanem a tehetősek és szegények között mutatkoznak.

A mai falusi fürdőszoba gyakorlatilag már semmiben sem különbözik a városiaktól. Alapvetően hozzátartozik a lakásokhoz és ugyanúgy a mindennapi tisztálkodás, testápolás és szépítkezés „szentélye”, a nyugalom és az ellazulás helye, mint bárhol a fejlett fogyasztói világban. Bár a fürdőszoba a lakás egyik intim területe, egyfajta reprezentációs igényt is tükröz. Ez a reprezentáció azonban már gyökeresen különbözik a korábitól, hiszen a fürdőszoba minden tárgyát rendeltetészerűen használják is.

Záró gondolatok

A premodern társadalmakban a tisztálkodás rítusa közösségben zajlott, s az eredmény a közösség normáinak volt alárendelve. A polgárosodás folyamatában a tisztálkodás egyre inkább egyénivé vált, s ezzel egy időben az eredményt tekintve megnövekedtek a választási lehetőségek. Vagyis az egyén egyre inkább szabadon dönt arról, hogy milyen közösséghez kíván tartozni, s a külsejét az adott közösség ízlésének megfelelően rendezi el.

A tisztálkodás tehát ma sem egyszerű szennyeltávolítás, hanem egyfajta „átmeneti rítus”. Járulékos tevékenységeivel együtt egy elképzelt külső minél „tisztább”, tökéletesebb előállítására irányul, amely az adott egyén saját egyénisége és a külvilág számára fontos csoportja felé kívánatosnak, elfogadhatónak tűnik. Éppen ez a külső jelzi a világ számára, hogy az adott egyén ízlését, erkölcsét, jellemét, gondolkodását, tekintve a számára fontos csoport teljes jogú, vele egyenmű (tiszt) tagja.

A tisztálkodási szokások, a vízhasználat módja hétköznapi történelmünk részét képezik és hozzásegítenek a történelem fő sodrában bekövetkező nagy társadalmi, gazdasági, kulturális folyamatok megértéséhez.

A paraszti tisztálkodási szokások a természettel összhangban élő ember tisztálkodási szokásai voltak. Nem keletkezett szennyvíz, a tisztító- és tisztálkodószerek természetes anyagokból készültek, a kiöntött mosó- és mosdóvíz nem szennyezte a környezetet. Ma, amikor az ember mértéktelessé és ésszerűtlenül sok hulladékot, szennyezőanyagot termelő fogyasztásának eredményeképpen a természet már-már létünket, fennmaradásunkat veszélyeztető mértékben szenved visszavonhatatlan károkat, érdemes elgondolkoznunk azon, hogy a hagyományos minták milyen tanulsággal szolgálhatnak a jelenkor embere számára.

---

¹² V.ö. Mike Featherstone 1997 és Bryan S. Turner 1997

Irodalom

- BERDE Károly
1940 *A magyar nép dermatológiája. A bőr és betegségei népünk nyelvében, hiedelmeiben és szokásaiban.* Budapest.
- CORSON, Richard
1972 *Fashions in Makeup from Ancient to Modern Times.* London.
- CSIFFÁRY Gabriella
2004 *Régi magyar fürdővilág.* Budapest.
- DEÁKY Zita
1999 *A hagyományos és a hivatalos gyógyítás a magyar történeti forrásokban (a 18. század végétől a 19. század közepéig).* Doktori disszertáció, ELTE BTK Folklore Tanszék. Budapest.
- DEÁKY Zita – KRÁSZ Lilla
2005 *Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. sz.).* Budapest.
- DOUGLAS, Mary
1966 *Purity and Danger. Concepts of Pollution and Taboo.* Londres.
1998 *La pureté du corps. Terrain,* 1998. No. 31. 2–12.
- ERIKSON, Marianne
1970 *Personlig Hygien. Fataburen Nordiska Museets och Skansens Årsbok.* Stockholm, 9–22.
- FÁBIÁN László
1997 *Népi tisztálkodás, haj- hajviseletek és gondozásuk Csengerben az 1920–1930-as években.* KLTE Néprajz Tanszék, Debrecen.
1999 *Tisztálkodási szokások és alkalmak Csenger környékén a századfordulón.* In *A Jósa András Múzeum Évkönyve XLI.* Nyíregyháza, 313–328.
- FEATHERSTONE, Mike
1997 *A test a fogyasztói kultúrában.* In FEATHERSTONE, Mike – HEPWORTH, Mike – TURNER S, Bryan (szerk.): *A test. Társadalmi fejlődés és kulturális teória.* Budapest, 70–107.
- FÉL Edit
1952 *Újabb szempontok a viselet kutatásához. A test technikája. Ethnographia,* LXIII. 408–415.
- FÜLEMILE Ágnes – STEFÁNY Judit
1989 *A kazári női viselet változása a XIX–XX. században.* Budapest.
- GERGELY Katalin
1978 *Változások Varsány népviseletében.* In BODROGI Tibor (szerk.): *Varsány. (Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalom-néprajzában.)* Budapest, 201–277.
- GYÁNI Gábor
1998 *Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban.* In GYÁNI Gábor – KÖVÉR György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a II. világháborúig.* Budapest, 169–386.
- HANÁK Péter
1988 *Magyarország társadalma a századforduló idején.* In HANÁK Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918.* 1. kötet. Budapest, 403–516. (Harmadik kiadás)
- HERCZEG Mihály
1988 *Tisztálkodási szokások Hódmezővásárhelyen. Homokrózsa* 2. 10–14.
- HOFER Tamás
1975 *Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében. Ethnographia* LXXXVI. 398–414.
- HOLMQVIST, Kerstin
1970 *Om badrum. Fataburen Nordiska Museets och Skansens Årsbok.* Stockholm, 85–100.
- HÖLBLING Miksa
1845 *Baranya vármegyének orvosi helyirata.* Pécs.
- JÁVOR Kata
1997 *A magyar paraszti erkölcs és magatartás.* In PALÁDI KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz, VIII.* Társadalom. Budapest, 601–692.
- JUHÁSZ Katalin
1992 *Tisztálkodás és szépségápolás Abán a két világháború között.* Szakdolgozat, ELTE BTK Folklore Tanszék.
1994 *A vízzel kapcsolatos hiedelmek és mágikus eljárások Abán. A Falu,* IX. 2. 85–94.
1995 *Tisztálkodás és szépségápolás Abán a két világháború között. Ethnographia,* CVI. 861–902.
1996 *Ritual washing at the sacred wells of pilgrimages and its symbolism.* In *Bildsprache – Visualisierung – Diagrammatik,* III. Akten des gleichnamigen 3. Internationalen Interdisziplinären Symposiums. (Wien 1996). Wien, 263–288. (Semiotische Berichte 21. 3, 4.)
1998a *A víz szerepének változása Abán a század elejétől napjainkig.* In FEJŐS Zoltán – SZÜCS Alexandra (szerk.): *Hagyomány és modernizáció a kultúrában és a néprajzban.* A Budapesten 1994. augusztus 31. és szeptember 2. között megrendezett Fiatal Néprajzkutatók IV. Országos

- Konferenciájának előadásai. Budapest, 131–150.
- 1998b Paraszti fürdőélet a két világháború között. In FEJŐS Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer*. Budapest, 156–168.
- 2002 Tisztaság fél egészség. A tisztálkodási szokások népi gyógyászati vonatkozásai. In Barna Gábor-Kótyuk Erzsébet (szerk.): *Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből*. Budapest-Szeged. 135-151.
- 2003 Paraszti tisztálkodás. In Alexander Brody – Torma Tamás (szerk.): *Fürdés. (Alibi hat hónapra)* Budapest.
- 2003 A famelencétől a fürdőszobáig. A tisztálkodás helyének változása a 20. század első felében. Ház és Ember. A Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum évkönyve 16. Cseri Miklós – Füzes Endre) Szentendre. 109-130.
- 2004 Obredi, cvrzani s vodata pri blgarite bz osnova cbirkite na cetirima ungarski izsledovateli. Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiségek néprajzából. In Eperjessy Ernő (szerk.): Budapest, Magyar Néprajzi Társaság. 78-89.
- Rituális tisztálkodás a bolgárok körében négy magyar kutató 19. századi feljegyzéseinek tükrében. In Eperjessy Ernő (szerk.): Budapest, Magyar Néprajzi Társaság. 90-101.
- 2006a Ó szent víz... A szentkúti rituális mosakodás. *Lélek és élet. ünnepi kötet S. Lackovits Emőke tiszteletére.* (Szerk. Selmeczi Kovács Attila) Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság. 65-72.
- 2006b *Meg is mosakodjál!Higiénia a 20. századi falun.* Have Wash! – Hygiene in the 20th Century Village Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum.
- 2006c *Meg is mosakodjál. Magyar népi tisztálkodás a 20. században.* Timp, Budapest.
- 2007 Úrilányok és hamupipókék – tisztálkodási szokások a 20. századi Budapesten. *Budapest. XXX.* 6. 12-14.
- 2007 Lábfürdő 4 fillér – Tisztasági fürdők Budapesten. *Budapest. XXX.* 11. 30-32.
- JUHÁSZ Katalin – SZABÓ Zoltán
- 1997 Forráskutak, mosóházak a történeti Zala megye Tapolcai járásában. In CSERI Miklós – LACKOVITS Emőke (szerk.): *Balatonfelvidék népi építésze.* Szentendre–Veszprém, 363–394.
- LOUX, Françoise
- 1979 *Le corps dans la société traditionnelle.* Paris.
- KAPCZÁR Róza
- 1978 A víz szerepe a paraszti háztartásban és a faluközösség szokásaiban. In *Mátraderecske. Néprajzi tanulmányok.* Palóc kutatás, III. Eger, 61–72.
- Kiss Lajos
- 1943 A szegény asszony élete. Budapest.
- 1958 Vásárhelyi hétköznapiak. Budapest.
- KÓSA László
- 1990a *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920).* Debrecen. (Studia Folcloristica et Ethnographica 27.)
- 1993 Fürdőkultúra és természetszemlélet kapcsolata a felvilágosodástól a 20. század elejéig. In VÁRKONYI Ágnes – KÓSA László (szerk.): *Európa híres kertje.* Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról. Budapest, 201–222.
- 1998 A polgári társadalom korának művelődése. A hétköznapi élet kultúrája, I–II. In KÓSA László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet.* Budapest, 258–331, 398–427.
- KÓSA László – FILEP Antal
- 1975 *A magyar nép táji, történeti tagolódása.* Budapest.
- KÖVÉR György
- 1998 Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az I. világháborúig. In GYÁNI Gábor – KÖVÉR György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a II. világháborúig.* Budapest, 13–168.
- LIPTÁK Orsolya
- 1997 Egészség és tisztaság. Az ember teste a század eleji tankönyvekben. *Tiszavirág*, 1997. október. Néprajzi különszám. 28–39.
- LOUX, Françoise
- 1979 *Le corps dans la société traditionnelle.* Paris.
- 1990 *Traditions et Soins d' Anjourd' hui.*
- MADAR Ilona
- 1993 *Sárrétudvari néprajza.* Debrecen.
- SÁRKÁNY Mihály
- 1997 A társadalomnéprajzi kutatás hazai története. In PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz. VIII.* Társadalom. Budapest, 29–66.
- STAVENOW-HIDEMARK, Elisabet
- 1970 Hygienism kring sekelskiftet. *Fataburen Nordiska Museets och Skansens Årsbok.* Stockholm, 47–54.

- SZALÁNCZY Károly
1932 *Néhány magyar földművescsalád-típus élete számokban.* Debrecen.
- SZENTI Tibor
1985 *Parasztvallomások. Gazdák emlékezete Vásárhelyről.* Budapest.
1991 *A hódmezővásárhelyi gazdák tisztálkodása. Rubicon, 3. 21–23.*
- TÓTH Zoltán
1989 *Szekszárd társadalma a századfordulón.* Budapest.
- TURNER S., Bryan
1997 *A test elméletének újabb fejlődése.* In FEATHERSTONE, Mike – HEPWORTH, Mike – TURNER S, Bryan (szerk.): *A test. Társadalmi fejlődés és kulturális teória.* Budapest, 7–51.
- VIGARELLO Georges
1988 *Concepts of cleanliness: changing attitudes in France since the Middle Ages.* (a «Le Propre et le Sale L'Hygiene du Corps Depuis le Moyen Âge» Paris, 1985. angol fordítása) Cambridge. (Első kiadás: Paris, 1978.)